HUMANISTIČKE STUDIJE

2|2016

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja „O humanizmu”:
Ilija Vujačić

Redakcija:
1. Đorđe Borozan (Podgorica);
2. Radule Knežević (Zagreb);
3. Ilija Vujačić (Beograd);
4. Dragica Vujadinović (Beograd);
5. Milan Podunavac (Podgorica);
6. Cirila Toplak (Ljubljana);
7. Mirjana Maleska (Skoplje);
8. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Dmitar Mirčev (Solun);
8. Đuro Šušnjić (Beograd);
9. Radovan Vukadinović (Zagreb);
10. Tonko Maroević (Zagreb);
11. Viljam Smirnov (Moskva);
12. Rudi Rizman (Ljubljana);
13. Alpar Lošanc (Novi Sad);
14. Vesna Kilibarda (Podgorica);
15. Stefano Bianchini (Bologna);
16. Lidija Basta Fleiner (Freiburg);
17. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
18. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Vuk Uskoković

Dizajn: Mile Grozdanić

Lektura i korektura: Vladimir Janković

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2016.

2|2016

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: O HUMANIZMU
ĐURO ŠUŠNJIĆ Pet ključnih pitanja kulture /9/
BOŽIDAR JEZERNIK Spomenik „velikom Ujedinitelju"
u kolektivnom sjećanju i zaboravu /19/
ASIM MUJKIĆ Humanizam između ideologije i kritike /43/
DRAGANA JEREMIĆ MOLNAR, ALEKSANDAR MOLNAR
Učenje o regeneraciji čovečanstva. Chamberlainova
kanonizacija Wagnerove nove religije /57/
GORAN GRETIĆ Heideggerova kritika humanizma
i zagovaranje „novog početka" /71/
PETAR MARKOVIĆ Demoi-kratska teorija Evropske
unije i evropski građanski humanizam /83/
ALPAR LOŠONC Humanizam *versus* antihumanizam:
elementi za obnovu rasprave /107/
LJILJANA GLIŠOVIĆ Rizično društvo i procesi decivilizacije /121/
DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ Socijalna transformacija
zemalja bivše Jugoslavije: 25 godina posle /129/
ILIJA VUJAČIĆ Građanski humanizam Adama Fergusona /139/
NERMINA MUJAGIĆ Humanizam i racionalnost /163/
NIKOLA B. ŠARANOVIĆ Filozofske i nekonfesionalne
organizacije u dijalogu sa institucijama Evropske unije:
Primjer Evropske federacije humanista /173/

DIO II STUDIJE
MILAN PODUNAVAC Democracy and Human Rights
in Limited Statehood: SEE Perspective /179/
ĐORĐE BOROZAN Njegoševa diplomatija /193/
ĐORĐE PAVIĆEVIĆ, MARKO SIMENDIĆ
Razoružavanje demokratije /209/
BOJAN VRANIĆ Problem kulturnog determinizma
u teoriji političke kulture /237/
DEJANA PRNJAT Mediji nekad i sad /251/

DIO III RECENZIJE
Milan Podunavac, *Republikanizam: teorija, nasleđe i principi,*
CID i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu,
Podgorica, Beograd, 2014. (Bojan Vranić) /261/
Crnogorske dinastije I: Đorđe Borozan: „Duklja – Zeta – Crna Gora:
Vojislavljevići – Balšići – Crnojevići", Cetinje 2015; *Crnogorske dinastije II:*
Živko M. Andrijašević, „Dinastija Petrović-Njegoš",
Cetinje 2015. (Nebojša Čagorović) /265/
Živko M. Andrijašević, *Crnogorske dinastije II, Dinastija Petrović-Njegoš,*
Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2015.
(Andrej Bracanović, LL. M.) /269/

DIO IV IN MEMORIAM
In memoriam Prof. dr Vučina Vasović (1936–2016)
(Čedomir Čupić) /277/

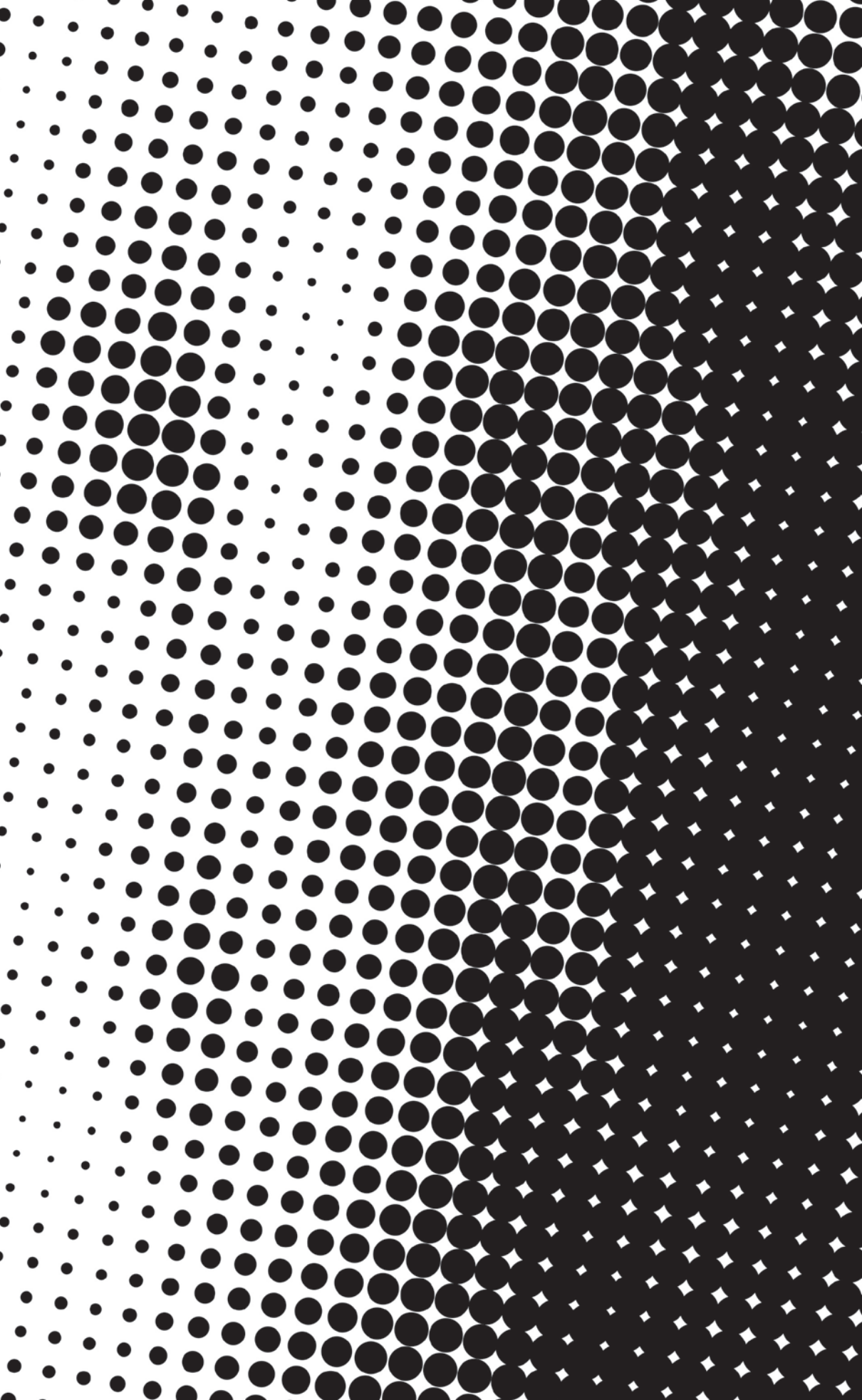

Živko M. Andrijašević, *Crnogorske dinastije II, Dinastija Petrović-Njegoš,* Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2015. (Andrej Bracanović, LL. M.)

Knjiga *Dinastija Petrović-Njegoš*, autora prof. dr Živka Andrijaševića, čini dio obimnog dvoknjižja *Crnogorske dinastije*, koje je na Cetinju, 2015. godine, objavilo Ministarstvo kulture. Na 339 bogato ilustrovanih strana, u velikom formatu, autor prilježno donosi podatke o sedmorici ličnosti vladarske kuće Petrović-Njegoš, svakom od kojih je posvećeno posebno poglavlje, uz prethodeći iscrpan Predgovor. Ovo obimno djelo, kao prirodni i organski nastavak prve knjige – *Dinastije Vojislavljević, Balšić i Crnojević* – obuhvatilo je vremenski period od okvirno 1697. do 1918. godine.

Ističući u Predgovoru Petroviće kao novovjekovnu balkansku dinastiju, koja je najduže bila na čelu jedne države, a uzev u obzir da se radi o XVIII i XIX vijeku, kao vremenu u kojem je gotovo svaka politička nezavisnost bila ukvašena idejom stvaranja nacionalnih država, Andrijašević nam praktično i sažeto otkriva svoj cilj u izradi ove knjige. Prikazati vladarsku kuću Petrović-Njegoš kao glavnog tvorca neophodnih procesa u stvaranju, ili kako se u knjizi navodi obnavljanju države, a institucije koje su osnovali kao katalizator tih procesa, ukupan je fokus autora. Predgovor bilježi i vrlo vrijedan pregled porodične tradicije Petrovića, njihovog bosanskog, odnosno hercegovačkog porijekla i doseljavanja u sjen Lovćena, kao i uvid u relevantnu stariju i noviju literaturu o tome.

Uvodeći nas ukratko kroz osmanske i opšte balkanske prilike XV, XVI i XVII vijeka, posebice prikazom stanja za Morejskog i Bečkog rata, te crnogorske uključenosti u njih, Andrijašević počinje priču o izboru i imenovanju, doduše s nešto zamućenim tvrdnjama o odnosu prema njegovim superiorima, Danila Šćepčeva na mjesto mitropolita cetinjskog. Vladičin portret pokazuje nam se iz nekolikih perspektiva. Shvatajući ujediniteljsku ulogu Mitropolije, te da mu ta pozicija daje garantije najvećeg auktoriteta, Danilo je istaknut kao glavni pokretač ideje o oslobođenju od osmanske vlasti. Centralni dio ovog poglavlja posvećen je kazivanju o Danilovom mukotrpnom pregnuću na unutrašnjem – podizanje Manastira, osnivanje Suda, borbe s Ćuprilićem *&c* – i spoljnom planu – odnosi s Rusijom, polivalentnost prema Veneciji *&c*. Poglavlje je zaklju-

čeno izborom pet vrlo karakterističnih mitropolitovih pisama, mahom providurima, ali i glavarima.

Nekolikim vrlo odsječnim i prenaglašenim stavovima o tobožnjoj mu nepodobnosti za arhijerejski čin, otpočinje drugo po redu, a najmanje po obimu poglavlje, koje se bavi mitropolitom Savom II Petrovićem. Kako se radi o ličnosti koja u našoj istoriografiji gotovo bez izuzetka navlači na sebe pejorative i negativne ocjene, Andrijašević je makar koliko blaži u njihovom formulisanju. Kako bilo, Sava je i ovog puta prikazan kako nevješto žonglira između beskrajne poniznosti pred Duždom i političke pasivnosti spram ruskog dvora. Glavni je zaključak koji autor daje, nastavljajući uopšte negativnu ocjenu lika mitropolita Save, da je budući da je sebe primarno identifikovao sa episkopskom titulom (što je prvenstveno i bio – A. B.), napravio „otklon od nacionalno-političkog djelovanja". Poglavlje završava pet pisama i jedna sentenca mitropolita Save.

Savin nasljednik, mitropolit Vasilije III Petrović, nastavlja niz u Andrijaševićevom kazivanju. Vasilijeva uloga vidna je već od 40-ih i 50-ih godina XVIII vijeka, što autor ističe kroz njegov sukob sa Grbičićem (Bolizom), te njegovom misijom u Veneciju iz 1744. godine. Ne dajući previše prostora samoj Vasilijevoj hirotoniji od strane patrijarha Atanasija II, autor se zadržao na jednoj vrlo upečatljivoj sceni mitropolitove aktivnosti u Monarhiji, naime, na „delikatnoj misiji" povraćanja crkvenih dragocjenosti koje je sa sobom iz Peći odnio patrijarh Arsenije IV. Taj primjer, te Vasilijevo bavljenje u Beogradu, Beču, Karlovcima, kao i sukob sa ondašnjim mitropolitom, i najzad put preko Zadra u Crnu Goru, uspješno nam govore o vrcavoj politici, katkad i politikantsvu, kojima je mitropolit pribjegavao prilikom svog djelovanja. Priča o Vasilijevim misijama u Rusiju naročito je oblikovana (*i*) izdavanjem „Istorije o Černoj Gori" prilikom prvog, (*ii*) predočavanjem ideje o ruskom pokroviteljstvu nad Crnom Gorom carici Jelisaveti, prilikom drugog, kao i (*iii*) posljednjim trzajima jačanja veza kroz dijalog s knezom Galicinom i caricom Katarinom, prilikom trećeg i posljednjeg boravka, gdje ga je zatekla i končina života. Andrijašević Savu ponajprije vidi kao pravog utemeljivača tzv. ruskog kulta u Crnoj Gori i, štoviše, kao utemeljivača novovjekovne crnogorske državnosti. Taj sud, dajući Vasiliju zamalo profetski prerogativ, autor donosi vrlo neskriveno, rekavši da je „on [Vasilije] svojim koncepcijama mislio za Crnu Goru XIX vijeka". Šest vladičinih pisama različitim recepijentima zaključuje ovo poglavlje.

Budući još sveštenođakon, Petar I bio je određen za Vasilijevog nasljednika 1765. godine. Poglavlje posvećenu njemu otvara nam priča o posve zbrkanim i neobičnim događajima u Crnoj Gori: uzurpacija Šćepana Malog, postavljenje Arsenija Plamenca za mitropolita (kojemu autor, doduše, inkvizitorski odriče i duhovničke vrline), najposlije i političko jačanje guvernadurske porodice. Misije i pregnuća iz 1775, 1777, te 1779. godine kazuju nam o ličnosti arhimandrita Petra Petrovića kao o ključnoj političkoj figuri Crne

Gore, zadnje četvrtine XVIII vijeka. Nakon Savine smrti, 1781. i Arsenijeve u proljeće 1784. godine, Petar biva hirotonisan rukom mitropolita Mojseja Putnika, u Karlovcima oktobra 1784. godine. U krupnim segmentima koji slijede, Andrijašević nam kazuje sage sa Martinićâ i Krusâ, jezgrovito i s puno osjećaja za vojni i politički uspjeh mitropolitov, jasno dovodeći s tim u vezu njegove napore na unutrašnjem ujedinjavanju i uređenju, koji su uslijedili dvama bitkama. O odnosima sa francuskom vladom i politikom, te sukobu sa ruskim dvorom i Sinodom, koji je zbog toga izbio, autor nas podrobno izvještava. Mitropolit je ocijenjen kao vrlo brižan, mudar i dalekozoran političar, što nam se kazuje i kroz njegovo interesovanje za druge oslobodilačke pokrete na teritoriji Osmanskog carstva. Sagledavajući mu političku djelatnost od 1775. do smrti, Andrijašević u Petru I vidi najagilnijeg i najdobronamjernijeg u osnivanju „organa nadplemenske i državne vlasti" istovremeno ga kritikujući da „nije imao snage i umijeća da taj sistem državne vlasti učini djelotvornim" na uštrb očuvanja sopstvene pozicije. Neobično, autor Petru I prigovara za nepotizam, koji prigovor i ne bi čudio da sâm Petar I nije tek jedan od Petrovićâ koji se time poslužio. Kazivanje se završava pregledom mitropolitove „Kratke istorije Crne Gore", čemu slijedi izbor od osam vladičinih pisama.

Trideset pet strana petog poglavlja posvećeno je pregledu vladavine mitropolita Petra II Petrovića, čiju složenost nam Andrijašević već na početku pokazuje kroz mitropolitovu nadarenost i rane književne radove. Kazivanje se nastavlja izlaganjem problema s manastirima Stanjevići i Maine, konačnim okončavanjem nategnutih odnosa s guvernadurom, te osnivanjem Senata i Gvardije, a nešto kasnije i perjanikâ. Naredni redci kazuju o mitropolitovom bavljenju u Rusiji, a tim povodom i njegovom hirotonijom, nejasno se referišući na mitropolitovu kasniju titulaciju. Budući ličnost koja decidno i posvećeno radi na unutrašnjim političkim, institucionalnim i administrativnim reformama, Petar II ima i svoje lične strahove i nesigurnosti, što nam lijepo ilustruje scena nakon pronalaska cjelovitog tijela njegovog svetog prethodnika. Vrlo podrobno autor nam donosi i mitropolitovo držanje prema osmanskoj vlasti, kako prema centralnoj, tako i prema susjednim velikašima. Naročito je zanimljivo kako Andrijašević razumije mitropolitovo dobrosusjedsko držanje prema Austriji, što on uz prodaju Stanjevićâ i Mainâ vidi kao glavni razlog uspješnog razgraničenja (1837–1841). Posebna je pažnja posvećena liku i djelovanju ruskog konzula Jeremije Gagića, koji su i bili preduslov mitropolitovog drugog boravka u Rusiji Nikolaja I. Slabljenje rusko-crnogorskih veza 1846–7. godine obilježile su i unutrašnje pobune i mitropolitovo odsustvo i boravak u Beču. Poglavlje se *lamentoso* privodi kraju izvještajem o mitropolitovom narušenom zdravlju, te kratkim pregledom njegovog liječenja. Iako nesumnjivu zaslugu za jačanje centralne vlasti i državotovorni rad pripisuje mitropolitu Petru II, nerijetko i vrlo otvoreno, autor ne dovodi u pitanje ni njegovu autoritarnost i gotovo despo-

tizam (sekularni – A. B.). Svršetak poglavlja donosi nam četiri pisma – dva Jeremiji Gagiću, jedno caru Nikolaju I, jedno Osman-paši Skopljaku, te jedno Bokeljima.

Gotovo polovina knjige sadržana je u posljednjim dvama poglavljima, od kojih je prvo posvećeno knjazu Danilu Petroviću Njegošu. Danilovim mladalačkim poliglotstvom i imenovanjem za gospodara otpočinje ovo poglavlje. Sukobi sa predsjednikom Senata i odluka o proglašenju književine fokus su ovog dijela, između čega Andrijašević srazmjerno više pažnje poklanja ovom drugom. Napad u Dugi i osvajanje Žabljaka značili su otpočinjanje novog crnogorsko-osmanskog rata u decembru 1852. godine čemu su posvećene i naredne stranice. Pisac vidi, uprkos ratnom neuspjehu, veliko približavanje sa Hercegovinom koja će ostati u političkom fokusu knjaza i narednih godina. Andrijašević veoma detaljno opisuje i sistematizuje brojne Danilove političke oponente. Među njima prepoznaje dvije grupacije: (*i*) pređašnje čelnike koje je sâm razvlastio, koje karakteriše vezanost za raniju političku i ekonomsku ugodnost i privilegije, kao i (*ii*) protivnike centralizovane vlasti „koja opšte interese Crne Gore drži iznad svih drugih interesa", kojima autor prigovara naslijeđeno republikansko ponašanje. Ovome slijede izlaganja o unutrašnjim pobunama protiv knjaza, te, čini se. vrlo neuljuđeno elaboriranje goropadne scene i svjedočenjâ iz tzv. „Ostroške afere". Dužno pažnje posvećeno je reformi crnogorske vojske u čemu Andrijašević vidi i uzrok njenih daljih uspjeha. Slijedujući ranijim istoriografskim tradicijama, a u pravnom smislu neprecizno govoreći o „razdvajanju duhovne i svjetovne vlasti" u Crnoj Gori, uvodi nas se u korpulentni dio ovog poglavlja koji se bavi ukupnim unutrašnjim reformama. Punovrijednim se javljaju redovi posvećeni pitanju tzv. francuske politike u Crnoj Gori, koje je delikatno obrađeno kroz situaciju s Pariskog kongresa, kao i pitanje 58. godine, te poslijegrahovačkog stanja i razgraničenja s Osmanskim carstvom. Ekfraza o knjaževom ubistvu zaokružuje i Andrijaševićevo poglavlje o Danilu, čemu je dodato i šest dokumenata (pisama, naredbi, proglasa…)

Na posljednjih osamdeset i pet strana Andrijašević nam kazuje o više od pola stoljeća dugoj vladavini knjaza, odnosno kralja Nikole Petrovića Njegoša. Zbog obuhvata materije, složenosti političkih okolnosti i dešavanja, te čini se naročite akademske bliskosti, autor se opredijelio da ovo poglavlje osim obima učini posebnim i time što je jedino sadržano u tri potpoglavlja, koja su uokvirena hronološkim pristupom. Prvo se odnosi na vladavinu od 1860. do Berlinskog kongresa, drugo na vladavinu od sticanja nezavisnosti do 1905. godine, konačno, treće i posljednje potpoglavlje obrađuje vladavinu od 1905. do 1918. godine.

Pored uvodnih primjedbi o velikom uticaju vojvode Mirka, izlaganje otpočinje knjaževim vezama sa hercegovačkim ustašama i operacijama u tom području, te okončanju sukoba sa Omer-pašom. Knjaževe napore da pokrene nacionalnu i oslobodilačku revoluciju

autor nalazi još i prije 1865. kad se javljaju inicijalni pokušaji regulisanja odnosa sa Kneževinom Srbijom i preduzimanja zajedničkih aktivnosti. Značajno pregnuće u oblasti prosvjete i osnivanju novih i viših škola prepoznato je kao ključ za jačanje društva, koje se sprema za konačno rješavanje svog državnog pitanja. Prekretnicu prvog perioda vladavine Andrijašević nalazi u iznenadnoj, moguće i sumnjivoj, smrti knjaževog oca, velikog vojvode Mirka. Zbijenim kazivanjem o još napregnutijim događajim 1871–1875. godine prikazuju nam se okolnosti Crne Gore koju iščekuje oslobodilački rat, koji će trajati od 1876. do 1878. godine o čemu nam pisac donosi jasan i primjeren prikaz događaja. Prvo potpoglavlje dovršava se događajima iz San Stefana, te Berlina, donoseći nam i deskripciju stanja u Crnoj Gori nezadovoljnoj revizijom Sanstefanskog ugovora.

Drugo potpoglavlje bavi se stanjem u Crnoj Gori nakon sticanja nezavisnosti, a do proglašenja Ustava. Andrijašević vješto primjećuje promjenu politike u ustavodavnoj aktivnosti knjaza, čime pravi otklon od slijepe tradicije da se hronologija tzv. drugog perioda vladavine ograničava proglašenjem Crne Gore za kraljevinu. Prve godine nezavisnosti, kao i stranice posvećene njima, nabijene su nebrojenim poduhvatima knjaza i državne uprave u reformi i modernizaciji bezmalo svakog segmenta crnogorskog društva – javne uprave, infrastrukture, te kulturnog, prosvjetnog, privrednog i svakog drugog rasta, kazujući naporedo i o svim realnim preprekama pred kojima se crnogorsko društvo našlo. Vrlo zanimljivim javlja se dio koji se bavi položajem i pravima nepravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori, naročito razmatranja o konkordatu sa Svetom stolicom, ali i pitanje odnosa sa islamskim stanovništvom.

Tjeskobni brak cetinjskog i petrogradskog dvora Andrijašević nam slikovito opisuje kroz obilje podataka o ruskim subvencijama, očekivanjima i nalozima prema knjazu i sl. Na ovom mjestu autor nam donosi i kratak pregled odnosa sa Kneževinom/Kraljevinom Srbijom, čemu slijede kazivanja o knjazu kao korifeju idelogije i politike koja predstavljala stanovišta o „srpskom karakteru Crne Gore, njenom 'prvjenstvu' u Srpstvu". Ovim se potpoglavljem, mišjenja sam, Andrijašević dužno ogradio od unošenja bilo kakvih savremenih nacionalnih i nacionalističkih učitavanja u unutrašnju i još prije spoljnu politiku knjaza Nikole, čemu nije odoljela naša ukupna istoriografija.

Treće potpoglavlje otpočinje Nikoljdanom 1905. godine i knjaževim podarenjem Ustava i kratkim pregledom njegovog sadržaja. Saglasno poslu koji je pred istoričarem, Andrijašević se opredijelio da ne donosi pravne i kakve druge političke, sadržinske ili stilske ocjene o Ustavu, već vrlo koncentrisano ispituje kakater vladavine i istorijske promjene koje su nastupile kod knjaza i u Crnoj Gori uopšte, što se opet, nažalost, čini rijetkim izuzetkom u našoj akademskoj zajednici. Kontrolisana retorta parlamentarizma i stranačja u Crnoj Gori, te društvene reakcije na to stanje, tema su kojom se pisac bavi u nahodećim redovima. Većma je ilustrativan i pri-

vlačan dio koji se bavi finansijskim i opšteekonomskim stanjem u Crnoj Gori prvih godina novog stoljeća, te talijanskim intervencijama i unutrašnjim pregnućima. Zahlađenje crnogorsko-ruskih odnosa pitanje je kojim se Andrijašević dužno pozabavio uvodeći nas u ratna zbivanja s početka druge decenije XX vijeka s najviše pažnje upućene na žigajuće i tegobno pitanje Skadra. Sekvenca za sekvencom kazivanja o ratnim dešavanjima upotpunjene su i obradom pitanja Velikog rata i uključenja Crne Gore u njega, koje je posljedovalo kraljevim odlaskom u inostranstvo i utrnućem državnosti. Povijest o najduže vladajućem Petroviću okončana je njegovom aktivnošću u egzilu i podacima o njegovom preminuću, takođe u inostranstvu. Prilog ovom poglavlju čini sedam dokumenata različitog karaktera, među kojima su i zakletva prilikom stupanja na vlast, govori, proglasi i proklamacije.

Pred čitaoca je postavljeno za četvrtinu više od dva vijeka crnogorske istorije, nabijene događajima, ličnostima i još važnije procesima, za koje je autor odabrao personalizovani princip kazivanja. Posebnu vrijednost ove knjige čini dvojnost njene forme koja se ogleda u interpretativnom dijelu, koji je upotpunjen prilozima, tj. izvornim dokumentima, čime se knjiga pokazuje umnogome korisnom alatkom u nastavnom procesu.